

Рецензія

Концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру

Бабин Яр є одним із найважливіших історичних символів м. Київ, України та Європи. Суспільні та громадські дискусії, що вирують навколо нього, пов'язані з політикою пам'яті та зі складними суспільно-політичними процесами в Україні. Через це облаштування меморіального простору Бабиного Яру є важливим державним та суспільним завданням.

Запропонована Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру створена поважним Авторським колективом, сформованим провідним науковим центром країни – Інститутом історії України НАНУ. Зрозуміло, що цей документ розглядається в одному інформаційному полі з іншими напрацюваннями в рамках окремих проектів створення меморіалів у Бабиному Ярі. У зв'язку з цим вважаю, що даний інтелектуальний продукт Авторського колективу Інституту історії України НАНУ **є найбільш якісним з наукової точки зору, побудованим на сучасній методологічній основі, що визначає українську візію історичних подій та явищ у Бабиному Ярі та навколо нього в широкому історичному контексті.** Це включає відтворення пам'яті про найважливіші сторінки минулого, трагічною кульмінацією якого був розстріл нацистськими окупантами бл. 34 000 українських євреїв 29-20 вересня 1941 р., що закарбувало Бабин Яр як один із символів Голокосту поряд із табором смерті Аушвіц-Біркенау. Разом із тим, Концепція пропонує найбільш органічну на сьогодні модель об'єднання пам'яті про жертв Голокосту з пам'яттю про інші жертви нацизму (українських націоналістів, ромів, інших «ворогів рейху»), та розгляд Бабиного Яру як символу «боротьби за пам'ять за радянських часів і змагання пам'ятей у незалежній Україні»¹. Отже, Концепція безумовно спрямована на формування в українському суспільстві спільної історичної пам'яті й інклюзивної історії.

¹ Концепція Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. Інститут історії України. Національної Академії наук України / Проект 4.04.2018. – К., 2018 (далі – Концепція...). – С. 4.

Концепція має науково обґрунтовану розгорнуту структуру, що включає важливі й необхідні елементи щодо Бабиного Яру як «багат шарового» меморіального простору, що інтегрує пам'ятки різних періодів історії, місце Музею в меморіальному просторі Бабиного Яру, Місія Музею, цільові аудиторії Музею, завдання Музею, функціональна структура Музею, філософія експозиції².

Сильною стороною Концепції є аналіз сучасного стану «хаотичної меморіалізації пам'яті» у процесі «змагання пам'ятей»³, що потребує кардинального переосмислення. Важливим є те, що Авторський колектив Концепції розглядає проблему у широкому історичному контексті, починаючи з XVIII ст. Разом із тим, на наш погляд, висвітлення подій від давнини XVIII ст. до початку нацистської окупації у 1941 р. має бути не більше, ніж історичним вступом до основного змісту експозицій Музею.

Жодним чином не заперечуючи високий науковий рівень Концепції, хотів звернути увагу на її певні положення, які, очевидно, можна було б уточнити.

У Концепції пропонується визначення символічної **назви** меморіального простору Бабиного Яру. По-перше, у Концепції використовується дві назви: «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь жертвовності та безсмертя»⁴ та «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь»⁵, і неясно, яку з них пропонують Автори Концепції. По-друге, у будь-якому разі, попри наведену в Концепції аргументацію, нам видається, що така назва (навіть у другому, «скороченому» вигляді) може бути використана у певних наукових роботах, але не зовсім придатна для найменування на карті міста та використання в публічному дискурсі. Очевидно, що для киян та гостей міста зазначений простір буде асоціюватися лише з назвою «Бабин Яр», тож, можливо, варто було б і залишити більш лаконічну та зрозумілу назву «Меморіальний парк Бабин Яр»,

² Там само. – С. 6-16.

³ Там само. – С. 4.

⁴ Там само. – С. 4.

⁵ Там само. – С. 6.

(скорочено – просто «Бабин Яр»), що буде також більше відповідати топонімічним нормам назв на карті міста.

Розглядаючи Місце Музею в меморіальному просторі Бабиного Яру⁶, Авторський колектив абсолютно слушно зауважує необхідність формування саме української візії історії та української історичної пам'яті, та потребу створення окремого Національного музею історії Голокосту, «що має інтегрувати Бабин Яр до іншого виміру – загальноєвропейської трагедії нацистського геноциду єврейського народу з акцентованою увагою до подій на українських землях», – тут, очевидно, варто було б додати «...**та в м. Київ**».

Є певні думки щодо формулювання Місії Музею⁷. У тексті Концепції зазначається, що «Провідною місією Музею автори концепції вважають донесення до українського суспільства та до кожного громадянина знання й розуміння гуманістичних цінностей... Ідеться не лише про цінності..., які нині отримали назву «загальнолюдських» (насамперед зафіксовані у Загальній декларації прав людини 1948 р.), а про такі, що мають набагато давніше походження й пов'язані з усіма світовими релігіями, традиціями та культурами». Безумовно, можна тільки вітати прагнення Авторів визначати орієнтацію Місії Музею саме на загальнолюдські цінності та права людини. Проте нам здається, що це положення має бути **доповнено (уточнено) тезою про формування цих цінностей через створення певної історичної пам'яті та історичної свідомості**, бо саме на це націлено проект у Бабиному Ярі, – місці відомих історичних подій. Ми вважаємо, що є певні відмінності в реалізації *проектів, що ґрунтуються на основі аналізу певних історичних подій* (зокрема – історичних музеїв), та *проектів, до основи яких покладено вивчення питань із прав людини, формування громадянського суспільства тощо*. Яскравим прикладом спроби поєднання питань історичної пам'яті та прав людини може служити Музей людських прав у Вінніпезі, Канада (CMHR; відкрив свої двері у 2014 р., здобув міжнародну репутацію через дизайнерські та архітектурні рішення, доступність та дискурс людських прав). Знайомство з

⁶ Там само. – С. 10.

⁷ Там само. – С. 11.

досвідом створення та діяльності цього музею, можливо, буде корисним для розвитку даної Концепції та її практичної реалізації.

Крім того, ми би пропонували переглянути тезу Концепції про те, що загальнолюдські права «мають набагато давніше походження й пов'язані з усіма світовими релігіями, традиціями та культурами»: навряд можна говорити про повну відповідність загальнолюдським правам **«усіх» традицій та культур**.

У розділі Концепції щодо Завдань Музею⁸ зазначається, зокрема, участь майбутнього Музею «у формуванні системи державної та неформальної освіти». Очевидно, поняття «державна освіта» безпосередньо не досить коректно співвідноситься з поняттям «неформальна освіта»: правомірно співвідносити систему державної та недержавної освіти, а тут, більш коректно – **систему формальної та неформальної освіти та просвіти**.

У цьому ж розділі, в 4-й тезі йдеться про формування «неконфліктної національної пам'яті українців та інших народів України», але конфлікти з огляду на відповідну теорію апріорі не є протистоянням чи деструктивною боротьбою, проте є основою до вироблення конструктивних рішень; крім того, навряд можна уявити «неконфліктність» історичної пам'яті різних народів; очевидно, слова про **«неконфліктність пам'яті»** можна було б уточнити.

Тут же, у 4-й тезі йдеться про «Голокост, інші нацистські й радянські геноциди, репресії, переслідування та опір їм...», а у 6-й – «про Голокост, інші геноциди, нацистський і радянський терор, опір їм» – очевидно, і ці тези можна було б узгодити.

У розділі 7. «Функціональна структура Музею»⁹ йдеться про те, що має бути створена «громадська Наукова рада». Це може бути абсолютно прийнятним, але, з досвіду організації музейної роботи нам видається, що не варто змішувати поняття «громадська рада» і «наукова рада». В музеї може ефективно функціонувати **Громадська (або Наглядова) рада**, що включатиме авторитетних представників громадянського суспільства, меценатів тощо, і

⁸ Там само. – С. 13.

⁹ Там само. – С. 14.

Наукова (Академічна) рада, яка може координувати наукову роботу Музею та водночас виконувати функції Редакційної колегії наукового журналу музею, інших наукових видань, координувати підготовку та проведення наукових форумів та інших наукових проектів.

Сильною стороною даної Концепції є розділ 9 «Філософія експозиції». Уточнення, які вважаємо можливими, стосуються, зокрема, 5-ї тези, що пропонує «розглядати жертовність безвинно вбитих і героїзм мирного опору як два полюси – відчаю й надії, злочину та людяності – між якими у символічному просторі лежить уся історія Бабиного Яру». Нам здається важливим згадати тут не лише «два полюси», але й ідеї відомого дослідника Голокосту, історика і філософа Михайла Гефтера, який обґрунтував необхідність **вивчення Голокосту як «триєдності загибелі, опору і порятунку»**. Відповідно, можливо, варто було б більш чітко акцентувати увагу на прикладах **опору** нацистському геноциду (та рятування, як одному з проявів опору) і в підрозділі 21 «Історії тих, хто вижив, і тих, хто їх рятував»¹⁰.

Тут же у 9-й тезі йдеться про те, що експозиція музею має «через перебіг конкретних подій, пов'язаних із переслідуванням та знищенням євреїв, ромів, українців, інших груп і спільнот у Києві, розкривати механізм будь-якого геноциду». Очевидно, не варто брати на себе «надзавдання» розкривати механізми «**будь-якого геноциду**». Натомість велику роль могло би відіграти подальше опрацювання Музеєм ідей Рафаеля Лемкіна – автора поняття «геноцид» та відповідної Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р.); робота Музею над уточненням сучасного розуміння поняття «геноцид», співвідношенням цього поняття з терміном «масове вбивство» тощо.

У цьому ж розділі Концепції¹¹ ставиться важливе завдання «не закривати очі на негативні сторінки історії, пов'язані з колабораціонізмом із тоталітарними режимами та співучастю в їхніх злочинах, але водночас пам'ятати про складність особистого вибору за таких умов та уникати

¹⁰ Там само. – С. 47-48.

¹¹ Там само. – С. 16.

узагальнень, що мають ідеологічне, а не фактологічне підґрунтя». Ми вважаємо, що тут можна було б додати пропозиції щодо запровадження **критичного ставлення до власної національної історії** та позбавлення від її ідеалізації. Крім того, опрацьовуючи згадані важливі та сенситивні моменти історії, можна було б взяти участь у теоретичному опрацюванні таких важливих понять та історичних категорій, як **«колаборація»** (та її різних видів) та **«стратегії виживання населення на окупованій території»**, що, окрім іншого, допомогло би актуалізувати питання історії відповідно до подій в сучасній Україні, частина території якої є окупованою внаслідок агресії з боку Росії.

У таблиці, присвяченій Структурі експозиції музею¹², зазначені «Праведники Бабиного Яру». Але саме цей термін – «Праведники Бабиного Яру» – не є науково коректним; про це, зокрема, писав і член Авторського колективу Концепції Віталій Нахманович: «З 1989 р. Єврейська Рада України, яку тоді очолював відомий громадський діяч Ілля Левітас (він же був керівником Фонду «Пам'ять Бабиного Яру»), запровадила звання «Праведник України» і «Праведник Бабиного Яру»». ¹³ Останнє звання присуджувалися тим людям, щодо яких були відомості про рятування євреїв від нацистського геноциду в Києві, але їх було недостатньо для комісії Яд Вашем. Віталій Нахманович вважає, що, «оскільки критерії надання звання «Праведник Бабиного Яру» не були визначені, а надавалося воно, фактично, одноосібним рішенням Іллі Левітаса, багато з науковців та громадських діячів навіть в Україні не визнають цього звання». ¹⁴ Так само можна сказати і про звання «Праведник України». У зв'язку з цим, пропонуємо писати в Концепції не «Праведники Бабиного Яру», а **«українські рятівники євреїв»** – термін, обґрунтування вживання якого викладено у низці наукових робіт¹⁵.

¹² Там само. – С. 19.

¹³ Див.: Єврейська Рада України. 30.03.2011 // Бабин Яр. Національний історико-культурний заповідник. – Режим доступу: <http://babynyar.gov.ua/evreiska-rada-ukraïni> – Назва з екрану.

¹⁴ Віталій Нахманович. Бабин Яр: місце пам'яті у пошуках майбутнього // В. Нахманович // Бабин Яр: Історія і пам'ять / За ред. Владислава Гриневича, Павла-Роберта Магочія. – К.: Дух і Літера, 2016 – 352 с., з іл. – С. 327.

¹⁵ Див.: Щупак І. Я. Українські рятівники євреїв під час Голокосту: питання історіографії // В кн.: Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць. – Випуск 27. – К.: Національна академія наук України, Інститут історії України, 2017. – 487 с. – С. 247 – 315; А. Круглов, А. Уманський, И. Щупак. Холокост в

Можливо, варто було б уточнити деякі акценти Концепції та назви її підрозділів. Зокрема, назва підрозділу 33. «Антисемітська кампанія Й. Сталіна, боротьба проти «космополітизму» та «українського буржуазного націоналізму»»¹⁶ акцентує увагу на особистій ролі Й. Сталіна в розгорнутій антисемітській кампанії, натомість варто було б підкреслити антинаціональний характер радянського режиму взагалі.

Треба підкреслити, що вищезазначені зауваження та пропозиції жодним чином не знижують високої оцінки запропонованої Концепції та її наукового рівня. Вона характеризується багатим інформаційним, смисловим навантаженням, відзначається актуальністю та науковою новизною, та головне – має високу практичну цінність, що має втілитись у життя через державну підтримку реалізації Концепції. Цей документ вважаємо яскравим прикладом комплексного вирішення складних наукових та суспільно значущих проблем саме вітчизняними вченими, що є природним і правильним.

З повагою,

*Ігор Щупак, кандидат історичних наук,
директор Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума»,
Музею «Пам'ять єврейського народу та Голокост в Україні» (Дніпро),
Заслужений працівник освіти України*